

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 42: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2013

<https://bastina.anubih.ba/items/80add915-7630-4f54-ad44-25db863e1449>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Kako uključiti Balkan u savremenu tendenciju *World history*?

Bernard Lory
Pariz

Jedna od najčuvenijih epizoda balkanske istorije svakako je opsada i osvajanje Carigrada 1453. g. Taj događaj je mnogo puta prepričavan, uvijek uzbudljivo; neizostavno se stiže do trenutka kada pripovjedač evocira predskazanja i proročanstva koja su prethodila tom *zvjezdanom času čovječanstva*.¹ Radi se o tajanstvenoj svjetlosti koja je zapažena iznad kupola Svete Sofije u noći 25. maja, što je dobilo različita tumačenja u oba zaraćena tabora.²

Taj čudnovati događaj nedavno je dobio jedno objašnjenje. Danas se zna da je u arhipelagu Vanuatu u Tihom okeanu vulkan Kuwae doživio kataklizmičku erupciju: prema geolozima, u zrak je odletjelo oko 35 kubnih kilometara stijena i prašine. Antropolozi koji su istraživali na terenu zapisali su usmena predanja koja su spominjala kamenje koje pluta po moru (plovuće); na osnovu ugljenisanih komada drveta, geolozi su pomoću ugljenika-14 zaključili da se ta katastrofa dogodila oko 1430. godine. Radi veće preciznosti, neko se sjetio da u istorijskoj dokumentaciji potraži podatke o privremenom zahlađenju planetarne temperature od 0,7 do 1 stepena. I stvarno, sva svjedočanstva o lošim žetvama u Škotskoj, Egiptu, Rusiji, Koreji i naročito u Kini konvergiraju ka 1452. godini kao trenutku eksplozije vulkana Kuwae. Podaci o opsjednutom Carigradu ulaze u taj snop konvergentnih indicija.³

Ta anegdota rječito ilustruje savremeni istoriografski pravac *World History* ili, kako ga neki

radije zovu, *Connected History*. Taj pravac, koji se pojavio prije dvadesetak godina, često promovišu mladi historičari porijeklom iz Trećeg svijeta koji su obrazovanje stekli na angloameričkim univerzitetima. Njihova eksplicitna namjera je da se istorijski pogled, predugo usmjeren ka Starom svijetu (Sredozemlje i Evropa), decentrira i, u krajnjoj liniji, da se Evropa *provincijalizuje*.⁴

Ambicija da se istorija čovječanstva posmatra u velikim razmjerama, uz prevazilaženje geografske i vremenske usitnjenosti svojstvene preuskim nacionalnim historiografijama, i nije nova pojava. Ona se ispoljila poslije Drugog svjetskog rata kao napor da se naša planeta pacifikuje i da se istoriji, rastrzavanoj između antagonističkih blokova, da jedan generalni smisao (Mac Neil 1962). Volja za uspostavljanjem veza međuzavisnosti između regiona koji su smatrani kao razdvojeni izražena je, zatim, u djelu Fernana Brodela (Fernand Braudel): da bi osvijetlio suparništvo između Španaca i Osmanlija u Sredozemlju XVI vijeka, on širi ugao posmatranja pa tu uključuje i transsaharsku trgovinu i svijet evroazijskih stepa. Tokom 70-80. godina prošlog vijeka Imanuel Valerštajn (Immanuel Wallerstein) vodi čitavo jedno razmišljanje o svjetskim ekonomijama. Savremena *World History* može da se posmatra kao treća generacija u sklopu tog velikog planetarnog razmišljanja. Ona se koristi napretkom istorijskih istraživanja o vanevropskim zemljama, posebno u okviru *Colonial* i *Post-Colonial Studies*, koje su znatno doprinijele da se ponovo uravnoteži gledanje na odnose između Starog svijeta i kolonija. Tu istoriju posebno interesuje stvaranje kontakata među narodima koji se međusobno nisu

¹ *Sternstunde der Menschheit*, krasna knjiga Štefana Cvajga (Stefan Zweig) koji u njoj, pored ostalog, spominje i 1453. godinu.

² Runciman 2007, 182.

³ Boucheron 2009, 10-11.

⁴ Chakrabarty 2000.

poznavali, zatim problem pogleda na Drugoga, kao i kulturni filteri koji su zamutili uzajamne percepcije. Tu se može raditi i o Herodotovom helenocentričnom pogledu na Barbare, kao i o ljudskoj tragediji kakva je bila osvajanje Meksika i Perua u XVI vijeku, ali i o začudnom odsustvu svakog pomena u javanskim izvorima o dolasku prvih holandskih trgovačkih brodova u Indoneziju, a značaj te epizode savremenici izgleda nisu procijenili u trenutku kada se odvijala.

Herojske ličnosti *World History* jesu osvajači koji dovode u dodir narode i civilizacije (npr. Aleksandar Veliki, Džingis-han), trgovci i putnici (npr. Marko Polo, Ibn-Batuta, Magelan) ili misionari koji su širili velike svjetske religije (npr. Hsuan Tsang za poznavanje budizma u Kini, ili Fransisko Ksaver [Franjo Ksaverski, Francisco Javier] za širenje hrišćanstva u Japanu). *World History* može tako preuzimati teme kako iz vojne istorije, tako i iz istorije ekonomije ili religija. Ona tome dodaje senzibilitet tipičan za naš XXI vijek: briga za istoriju čovjekove okoline, za istoriju klime, za zdravstvenu istoriju (velike epidemije) itd.⁵ Njeni radovi se ne moraju temeljiti na stavljanju u promet nekih novih dokumenata: *World History* se, ustvari, poziva na sekundarne izvore, ali ih traži na drugim geografskim prostorima, na drugim disciplinarnim područjima. U tome nema ničeg revolucionarnog, čak ni ničega novog, nego je to istorijska naracija koja dobija na širini prevazilaženjem regionalnih monografija, tako da obuhvata široke i dugotrajne fenomene. Takav je novi pogled na trgovinu robljem; on stavlja šećernu trsku u središte procesa čije kretanje pratimo od Indije prema donjoj Mesopotamiji, zatim prema Kritu i Siciliji, Kanarskim ostrvima, da bi konačno završilo na Karibima.⁶

Taj pristup velikog formata, kako u prostoru tako i u vremenu, odgovara očekivanjima današnjeg čitaoca, zabrinutog zbog mondijalizacije ekonomije i finansija jer misli da su te pojave nove, a pred njima se osjeća nezaštićen. *World History* pruža zadovoljavajuće eksplikativne okvire. Ona donosi smisao. Osim toga, ta su djela često pisana dosta lagano i ugodna su za čitanje; otuda i njihov uspjeh kod čitalačke publike.

* * *

⁵ Diamond 2006. Autor je po obrazovanju biolog.

⁶ Petre-Grenouilleau 2004.

Valja priznati da je Balkan beznađežno odsutan iz sve te literature. Kako objasniti tu odsutnost? Ima li i za njega mjesta u velikoj planetarnoj priči?

World History – kako smo rekli – vrši, na velikom prostornom i vremenskom nivou, sintezu prethodnih istorijskih studija, ostvarenih u ograničenijim oblastima i periodima. Međutim, što se tiče Balkana, raspolaže se s malo prelaznih sinteza korisnih stranim istoričarima koji nisu specijalisti za taj region. Ti radovi, kada i postoje, rijetko kad su dostupni na velikim međunarodnim jezicima. Balkanska istoriografska produkcija ostaje, nažalost, gotovo sva namijenjena balkanskoj čitalačkoj publici i malo se brine da širem krugu međunarodnih čitalaca izloži problematike koje nju zaokupljaju. Pisana je na raznim jezicima male rasprostranjenosti, a simptomatično je da mnogi balkanski istoričari ne čitaju naučnu produkciju koja dolazi iz susjednih zemalja. Jezička razjedinjenost je nesumnjivo jedna od velikih prepreka za istraživanja o Balkanu.

Da bi se odgovorilo na izazov *World History*, balkanski teren pati s druge strane od nedostatka izvora koji bi omogućili pristup na dužu stazu. Osim za XIX i XX vijek, istorijska dokumentacija je rijetka i fragmentarna; ta prepreka je kapitalna. Otud dolazi značaj nekih arhiva koji omogućuju da se pokrije nekoliko vijekova u nizu, kao što je dubrovački arhiv ili arhiv centralne osmanske države.

Najzad, balkansku istoriografiju je u velikoj mjeri prisvojila događajna istorija, usredsređena na unutrašnju politiku, diplomatske odnose, ratove. U okvirima te produkcije pitanjima nacionalnog identiteta pripada nesrazmjerno mnogo mjesta. Identitetsko promišljanje doprinosi zatvaranju svake nacionalne istoriografije u vlastite okvire. Za ostatak planete ono ne predstavlja veći interes.

Ništa od svega toga, međutim, nije nepopravljivo. Istoričari mogu širiti svoje jezičke kompetencije; mogu se čitati već poznate arhive tražeći u njima odgovore na drukčija pitanja; može se promijeniti vlastiti pristup prošlosti uz prihvatanje jednog šireg pogleda, regionalnog, kontinentalnog, planetarnog. Na to nas poziva sadašnja tendencija *World History*; izvjestan broj tema, još nedovoljno razvijenih na Balkanu, mogao bi biti jako pogodan za istraživanje.

Takav jedan pristup ima ekonomska istorija, a iz te oblasti ima odličnih radova ostvarenih na

Balkanu između 50-tih i 70-tih godina XX vijeka, s marksističkom orijentacijom. Te studije mogu poslužiti kao temelj jednom širem promišljanju koje bi nadišlo regionalne okvire i postavilo sebi planetarne ambicije.

Uzmimo kao primjer proizvodnju srebra, što je bilo glavno bogatstvo Srbije i Bosne u XIII i XIV vijeku. Već obavljena istraživanja o tom pitanju mogu se uključiti u širu perspektivu evroazijske trgovačke razmjene. Poznato je da je zapadni svijet, u antičko doba i u Srednjem vijeku, bio veliki potrošač začina (biber, muškatni oraščići, karanfilić itd.), koji su dolazili s ostrva jugoistočne Azije, kao i luksuznih proizvoda (svila, porcelan) izrađenih u Kini. Sve te dragocjene proizvode prenosio je dug lanac trgovaca, mornara i goniča karavana, koji su tražili da budu plaćeni u srebru, jer je Daleki istok tom metalu davao prednost nad zlatom. Ta interkontinentalna trgovina, koja se odvijala vijekovima, imala je za posljedicu stalnu seobu mase tog trajnog metala sa Zapada na Istok, u zamjenu za kratkovječna potrošačka dobra. Ta neravnoteža u razmjeni je trajala sve do otkrića Novog svijeta, čije je metalne rezerve Zapad opljačkao s izuzetnom brutalnošću.

U toj perspektivi, srebrom bogati Balkan, daleko od toga da bude periferija zapadnog svijeta, drži u njemu centralno mjesto, kao ekonomski pokretač jednog zamašnog procesa interkontinentalne razmjene. Srebro iz bosanskih rudnika je u krajnjoj liniji poslužilo za izgradnju palata i hramova u Kini...

Još jedan primjer gdje *World History* može da nas navede da mijenjamo svoj pogled: toliko poznata priča o misiji svetih Ćirila i Metodija kod moravskog kneza Rastislava. Šta sve nije pisano o težnji toga kneza za hrišćanstvom, za pismenošću i za kulturom, za uključivanjem u evropsku političku i kulturnu sferu! Pristupimo tom pitanju drukčije. A šta ako je Rastislavova želja bila prije svega da zaštiti svoju kneževinu od nevolja ropstva? U VIII i IX vijeku raširena trgovina robljem odvodi čitavu jednu populaciju Slovena (*sclavus*) u Sredozemlje, a naročito u muslimansku Španiju. Glavno središte trgovine robljem na Zapadu bio je tada grad Verdun (Verdun), ali se jedan značajan pol te aktivnosti nalazio i na Jadranu. Prelazak moravskih Slovena na hrišćanstvo sigurno nije, sam po sebi, okončao tu zamašnu trgovinu, ali je svakako tome doprinio: otada je valjalo ići dalje, prema Baltiku, u potra-

gu za paganima koji bi se mogli odvesti u ropstvo. Povezivanje istorije svetih Ćirila i Metodija s istorijom Al-Andalusa moglo bi otvoriti zanimljiv pravac istraživanja, koji bi nas sigurno primorao da izbalansiramo našu viziju evropskog kontinenta u ranom Srednjem vijeku.

Evo i posljednjeg, pomalo anegdotskog, primjera iz oblasti ekonomije: bio sam iznenađen kada sam otkrio da Ami Bue (Ami Boué, 1794–1881), „otac balkanologije“, prvi istinski naučnik koji je prokrstario poluostrvom uzduž i poprijeko, navodi da se, za neka područja koja nije lično posjetio (bugarski Rodopi), oslonio na obavještenja dobijena od trgovaca pijavicama. Naime, u prvoj polovini XIX vijeka, Balkan i zapadnu Evropu je povezivala dosta razvijena trgovina medicinskim pijavicama (*Hirudo medicinalis*). Te ne baš privlačne životinje prevožene su žive u bazenima, i Dunavom i morskim brodovima. Zahvaljujući tadašnjem otvaranju Osmanskog carstva strancima, trgovac pijavicama je vjerovatno prvi zapadnjak koji je zagazio duboko u balkanske pokrajine i prodro do najudaljenijih sela. Otvaranje Balkana prema ostatku svijeta (ili možda radije *globalizacija*) znalo je ići neočekivanim putevima...

World History s pravom pridaje veliki značaj širenju poljoprivrednih vrsta. To je, zaista, ključno poglavlje u razvoju čovječanstva: povećavajući raznovrsnost svojih prehrambenih resursa, ono postepeno prestaje zavisiti od gladi. Mjesto Balkana u toj problematici je fundamentalno, a neolit je, neosporno, njegovo najslavnije doba. U poređenju s ostalim kontinentima, Evropa je veoma siromašna biljnim vrstama. To je rezultat četiri uzastopna ledena doba koja su je pogodila u kvartaru. Pri svakom napredovanju ledenjaka, biljne vrste su se povlačile prema jugu, ali su nailazile na Sredozemno more, koje se pruža sa zapada na istok, kao i na planinske lance koji su im zaprečavali put za povlačenje prema jugu; što je imalo za posledicu iščezavanje mnogih biljnih vrsta u svakom ledenom dobu.⁷

Posljednje ledeno doba je dostiglo svoj maksimum oko 14000 godina prije naše ere, što istovremeno obilježava vrhunac pojave biljnog siro-

⁷ Fenomen ledenih doba nije na isti način pogodio sjeverno-američki kontinent, čiji je reljef orijentisan sa sjevera na jug i nije prepreka sporom povlačenju vegetacije prema jugu, te tako čuva raznovrsnost flore koja može da ponovo osvoji izgubljene terene tokom narednog klimatskog otopljenja.

mašenja kontinenta. Ali upravo tu interveniše čovjek! Tokom hiljada godina koje su uslijedile, on provodi „neolitsku revoluciju“ čija se glavna žarišta nalaze u dolinama Nila, Tigra i Eufrata, i Inda. Preko Anadolije prvi stočari-ratari ulaze u Evropu, na Balkan. Oni tu nalaze vrlo malo vrsta sposobnih za uzgoj i ishranu brojnije ljudske populacije. Stoga unose s Bliskog istoka i aklimatizuju brojne biljne vrste. Prehrambena lepeza evropskog kontinenta, u tom ključnom periodu njegove istorije, formirala se na Balkanu.

Nekim čudnim istorijskim paradoksom, u doba drugog masovnog uvoza poljoprivrednih vrsta u Evropu (američkih) koje su stigle u XVI vijeku – Balkan je, izgleda, ponovo odigrao značajnu ulogu, brzo prihvatajući te inovacije. To je posebno tačno u pogledu kukuruza, koji je korjenito promijenio balkanske navike u ishrani. Njegov rani uvoz u Osmansko carstvo čak je bio uzrok da je u XVIII vijeku bio poznat na jugu Francuske kao „tursko žito“ („blé de Turquie“). To je slučaj i s paprikom, čiji su mnogi kultivisani varijeteti selekcionisani na Balkanu. Tu zaslugu rado sebi pripisuju bugarski baštovani, ali dosadašnja genetska istraživanja još nisu omogućila da se riješi pitanje rodoslova uzgojene paprike. Isto je i s grahom, koji se obilato troši u regionu. S maksimalnom preciznošću se može locirati prvo mjesto uzgoja paradajza na Balkanu: to je povrtnjak atinskih fratara kapucina, odnosno današnja četvrt Plaka, u podnožju Akropole!⁸ Naprotiv, krompir se odomaćio dosta teško. Putovao je s jedne strane preko Jadrana, Dalmacije i Crne Gore, gdje je vladika Petar I uložio dosta napora da se krompir odomaći, a s druge strane preko Transilvanije. On stiže u sela Pirinske Makedonije tek dvadesetih godina XX vijeka! Putovanje američkih vrsta⁹ je bitan faktor u istoriji ljudske ishrane. Balkan je u tom procesu odigrao ulogu koja je i dalje nedovoljno osvijetljena.

World History rado seže za istorijom medicine, a Balkan u njoj, nesumnjivo, ima svoje mjesto. To dokazuje odlična studija Danijela Panzaka (Daniel Panzac) o kugi.¹⁰ Širenje, dugotrajnost ili iskorjenjivanje velikih bolesti jeste tematika u koju se može uvrstiti Balkan: duga prisutnost

gube (na Kritu do XX vijeka), iskorjenjivanje malarije, širenje sifilisa, side itd.

World History osjeća posebnu opčinjenost velikim prirodnim katastrofama koje su pogodile našu planetu. Nećemo se vraćati na hipotetični asteroid koji bi trebao biti uzrok izumiranja dinosaurusu (?!?), ali možemo naznačiti učešće Balkana u jednoj temi koja posebno pasionira javno mnijenje. Oko 5500. g. prije naše ere došlo je do posljednje *transgresije Bosfora*. Pod uticajem klimatskog otopljenja ogromne polarne kalote se tope i nivo mora polako raste. Bosfor, tu usku udolinu, preplavljuje nadolazak vode i, dostigavši prag,¹¹ vodopadi slane vode se izlivaju u bazen Crnog mora, koje je do tada bilo slatkovodno jezero. Veliki dijelovi ravnice na rubu toga jezera poplavljeni su u vrlo kratkom vremenskom razdoblju, vjerovatno za svega nekoliko godina. Slobodni smo da zamislimo da je tu porijeklo mita o potopu, prisutnog u nekoliko kultura Bliskog istoka, ili mita o Atlantidi, koji je ponudio Platon...

Erupcija vulkana na Santorinu, 1626. pr. n. e., bila je katastrofalna i njoj se često pripisuje brzo propadanje minojske civilizacije na Kritu. Radovi balkanskih seizmologa i klimatologa ostaju ograničeni na njihove uske discipline. Istoričari imaju itekako interesa da ih iskoriste; mogu iz njih izvući logiku koja sasvim dobro osvjetljava i druge oblasti.

Za predmet istraživanja u *Connected History* mogu se uzimati i manje spektakularne pošasti. Na Balkanu su potvrđeni oblaci skakavaca, bar između XVI i XIX vijeka. Uzroke vjerovatno treba tražiti u klimatskim uslovima koji su tada vladali u Sahelu.¹² Nama vremenski je bliža bolest koja napada divlji kesten (*Aesculus hippocastanum*) u parkovima i drvodredima zapadne Evrope, uzrokovana malim leptirom porijeklom iz Makedonije, *Cameraria ohridella*. On je prvi put identifikovan 1984. g. S rasponom krila od jedva 0,5 cm, smatra se da može za vrijeme svoga kratkog života preletjeti stotinjak metara. Kako onda objasniti njegovo naglo širenje u toku 25 godina? Ustvari, njegove gusjenice, lutke ili čaure prenosi su kamioni međunarodnog prevoza (TIR), s jednih parkirališta pod sjenom kestenova na

⁸ De Jongh 1980, 54.

⁹ Što se tiče životinjskih vrsta, jedino se ćurka (karakteristično zvana „turkey“ na engleskom), uvezena iz Amerike, odomaćila u Evropi.

¹⁰ Panzac 1985.

¹¹ Dubina Bosfora u naše vrijeme dostiže jedva pedesetak metara.

¹² Veinstein 1994, 211-226.

druga takva parkirališta.¹³ Kukuruzna štetočina porijeklom iz Amerike, tvrdokrilac *Diabrotica virgifera*, širi se na analogan način u srednjoj Evropi, napredujući po 40 do 80 kilometara godišnje. On je krenuo s beogradskog aerodroma 1992, zatim s venecijanskog i milanskog 1998. godine. Te primjere savremenih invazija valja povezati s najezdama peronospora ili filoksere u XIX vijeku.¹⁴ Najefikasnija zaštita sastoji se u zasađivanju biljnih hibrida otpornih na te pošasti.

***

Connected History je izazov za balkansku istoriografiju. Ona je upozorava na opasnosti od uskog regionalističkog zatvaranja. Tjera je da gleda šire na razvoj poluostrva konfrontirajući je s preostatkom planete. Usredsređujući se na trgovačke proizvode, bolesti, prirodne katastrofe, životinje i biljke, ona nas oslobađa pitanja ratova i granica, koje tako rado obrađuju balkanski istoričari.

A uostalom, ako se bolje pogleda, ona i nije strana intelektualnim tradicijama Balkana. Nije li poetska intuicija Miloša Crnjanskog povezivala njegovo osjećanje nesreće i nemoći pred egzistencijom sa životom nekog dalekog bića: „Nije više znao šta je dobro, a šta zlo, niti je znao zašto govore toliko o životu, nije se mešao u prepirke, a nije verovao ni u šta, do u neke plave obale na Sumatri. Tamo je bila njegova sudbina. Osećao je da je njegov život samo rumene jedne biljke radi na Sumatri. I on se smešio mirno.“ Može se reći da *World History* nastoji da tu poetsku intuiciju *sumatrizma* preuzme u naučnim terminima. Da, sva bića ove planete su međusobno povezana tanim uzročno-posljedičnim vezama, a istraživač može nastojati da ih otkrije.

Résumé

Comment transformer les Balkans à la tendance moderne de la *World History*?

Le courant contemporain de la *World History* s'efforce d'établir des liens entre différentes régions séparées de notre planète. On peut constater que la zone balkanique est en général absente de ces grandes réflexions. Les causes en sont l'absence de synthèses intermédiaires et la diversité des langues utilisées dans l'historiographie balkanique. Des grands thèmes de la *World History* pourraient avantageusement être appliqués dans un cadre balkanique, que ce soit dans le domaine de l'histoire économique (circulation des métaux, traite esclavagiste, introduction d'espèces agricoles), de l'histoire médicale, de l'histoire environnementale, etc.

Preveo s francuskog Vladimir Osipov

Literatura

- Blau, O. 1877, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin 1877.
- Boucheron, P. (Ed.) 2009, *Histoire du monde au XVe siècle*, Paris 2009.
- Chakrabarty, D. 2000, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press 2000.
- De Jongh, B. 1980, *Griechenland*, München 1980. (3. izdanje).
- Diamond, J. 2006, *Effondrement. Comment les sociétés décident de leurs disparitions*, Paris 2006.
- Petre-Grenouilleau, O. 2004, *Les traites négrières, essai d'histoire globale*, Paris 2004.
- Panzac, D. 1985, *La peste dans l'Empire ottoman, 1700-1850*, Leuven 1985.
- Runciman, S. 2007, *La chute de Constantinople 1453*, Paris 2007. (1. izdanje: Cambridge, 1965)
- Valade, R. et al. 2009, Mitochondrial and microsatellite DNA markers reveal a Balkan origin for the highly invasive horse-chestnut leaf miner *Cammeraria ohridella* (Lepidoptera, Gracillariidae), *Molecular Ecology* 18, 2009, 3458-3470.
- Veinstein, G. 1994, *Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l'époque ottomane*, Armağan, Festschrift für Andreas Tietze, Prague 1994.

¹³ Valade et al. 2009, 3458-3470.

¹⁴ Otto Blau navodi najezdu leptira kupusara (Kohlweissling) u dobojskoj regiji 1868. g. (Blau 1877, 140).

